

UDC 94(477.75):726.825

NEW FINDINGS FROM THE CEMETERY OF CHUFUT-KALE (CRIMEA)

M. Martyn

Postgraduate student

Ukrainian Catholic University

17 Ilariona Svencickoho Str., Lviv, 79000, Ukraine

mmartyn1981@gmail.com

The history of discovery of Crimean Karaites epigraphic heritage has been accompanied by scandals and accusations in forgery from the time of the first publications in the 19th c. Since the book of Abracham Firkovich, *Anei Zikkaron* (Vilna, 1872) was published, epitaphs from the tombstones of the cemeteries from Crimea have been the subject of polemics. Many authorities accused A. Firkovich in forgery. They claimed that A. Firkovich had forged the dates in the oldest published epitaphs, using much newer tombstones but changing the first letter of the date, usually “*he*” onto “*tav*”. In this way he had made the dates 600 years older. On the other hand, many historians used to defend A. Firkovich’s point of view.

Scholars engaged in issue from the both sides of the polemics, like Daniel Khvolson and Arist Kunik, offered to use the Karaite calendar to verify the authenticity of the tombstones checking the dates on them. The idea was that full dates (day of week and day of month) from the forged epitaphs do not coincide with calendar. But only in 1910, when a Karaite astronomer and ardent Firkovich’s paladine from the Russian Empire, Juriy (Iufuda) Kokizov published a Karaite calendar for 2200 years, an instrument for such a check was founded.

Last 15 years were very fruitful in the area of Karaite’s studies, including epigraphic studies in Crimea. All main corps of epitaphs have been discovered and published or prepared to be published. The core problems in this field of studies are solved. But it’s hard to exhaust to the end epigraphic material from such fruitful field as the Karaite cemeteries from Crimea, so new findings are still possible, and Kokizov’s calendar could be used to check the dates on epitaphs. Usually, and calendar shows it “black on white”, examining the epitaphs of the 10th–11th c. we deal with tombstones forged by Firkovich in the way mentioned above.

Keywords: cemetery, tombstones, forgery, A. Firkovitch, J. Kokizov, Chufut-Kale

М. М. Мартин

НОВІ ЗНАХІДКИ З ЦВИНТАРЯ ЧУФУТ-КАЛЕ (КРИМ)

Найбільш відомою і, водночас, найбільш суперечливою статтю в історії караїмських громад Східної Європи є, безперечно, Авраам Фіркович. Ця людина, що народилася в 1787 р., доживши до 97-річного віку, пройшла довгий шлях від мельника з-під провінційного Луцька до відомого вченого та духовного лідера караїмів. З 1839 він, за дорученням караїмської громади Криму, збирав документи і матеріали, що могли пролити світло на історію цієї громади та обставини її появи в Криму. За теорією, сформульованою А. Фірковичем, кримські караїми – нащадки вигнанців зі столиці давнього Ізраїльського царства, Самарії, а також євреїв, що переселилися до Криму пізніше, в античні часи, після зруйнування римлянами Другого Храму в Єрусалимі. Кримська громада жила в ранньому Середньовіччі в ізоляції від решти єврейського світу і, відповідно, не знала Талмуду. Вона була повернута (чи, радше, приєдналася) до послідовників Анана бен Давида, караїмів, а вже у VIII ст. караїмський місіонер Ісаак Сангарі з Криму навернув тюрків-хазар до караїмської версії юдаїзму.

У джерельній базі для теорії Фірковича важливе місце посідали 734 малюнки та копії написів із караїмського цвинтаря Чуфут-Кале та інших місцевостей Криму. Зокрема, на думку останнього, в епітафіях на надгробках Криму застосовувалися два “альтернативні” відносно стандартного літочислення – “від вигнання”, або “самаритянське”, що починається у 3216 р. від сотворення, і “давньокримське” чи “матархейське”, що від стандартного відрізняється на 151 рік. На сьогоднішній день виглядає так, що ці літочислення були вигадками Фірковича, які мали додати переконливості його теоріям. Зрештою, від самого початку ці літочислення, а також і інші невідповідності, наприклад, у рукописах із колекції, викликали серйозні і обґрунтовані питання в першого критика Фірковича, Аріста Куніка [Донесение... 1869; Куник 1874].

Натомість, “адвокатом” А. Фірковича став російський сходознавець Д. Хвольсон, який у книзі, за яку йому було присвоєне звання доктора філософії, висловив згоду як з основними положеннями теорії караїмського вченого, так і з автентичністю епіграфічних пам’яток, за допомогою яких останній обґрунтував свої теорії [Chwolson 1865].

Ще на початку полеміки з приводу епіграфічних знахідок Авраама Фірковича його критики, в першу чергу А. Я. Гаркаві, стверджували, що перед публікацією свого каталогу “Сефер Аввней Зіккарон”, (буквально “Книга пам’ятних каменів”) Фіркович підробив багато надгробних каменів на караїмських цвинтарях Криму, виправивши зубилом деякі дати XIV–XVII ст., і “зістаривши” таким чином камені на 400–600 років. “Зістарювання” відбувалося, на думку А. Гаркаві, таким чином: на типовій епітафії XVII ст. рік позначено трьох- або чотирьохлітерною хронограмою, на початку стоїть, як правило, літера ה (хей), числове значення “п’ять”, яка позначає 5-е тисячоліття від сотворення світу. Шляхом перебивання – легкого загину ніжки – з “хей” отримували ה (тав), числове значення 400. Тепер дата виглядала на 600 років старшою, як дата кінця 4-го тисячоліття за “ліфратктана” (“мале датування”, коли позначка тисячоліття в даті не ставилась). Також, можливим було виправлення всередині хронограми літери ה (рейш), 200, на ו (ламед), 30, таким чином епітафія ставала старішою на 170 років. Ще одним способом підробки була підробка дат “віршом” (Спосіб датування, коли надстрокові позначки ставилися над кількома літерами у фразі епітафії, як правило цитаті з одної з книг ТаНаХу, єврейського канону Старого Заповіту. Сума числових значень позначених літер складала рік смерті). У цьому випадку датування завжди йшло без вказання тисячоліття, і достатньо було вибити зубилом крапочки над кількома літерами, щоб отримати дату, яка мала читатися як дата 4-го тисячоліття від сотворення (бо цей рік у п’ятому тисячолітті ще не настав).

Оскільки в більшості випадків мова йшла саме про виправлення А. Фірковичем дат на вже існуючих епітафіях, ще першими істориками, які полемізували над проблемою, було запропоновано перевіряти автентичність надгробків за допомогою календаря. Адже дати місячних місяців караїмського календаря надзвичайно рідко випадатимуть на один і той самий день тижня в роки, що відстоятимуть один від одного рівно на декілька сотень, переважно на 600 років, а, відтак, за допомогою календаря можна буде легко виявити підробки. Так, один із критиків Фірковича, академік А. Кунік, виступаючи проти можливості вживання на старих надгробках тюркських прізвищ, риторично запитав, у

який рік 22 число місяця таммуза випадало на понеділок: у 1157 р., як на надгробку Бераха, сина Тохтамиша, аутентичність якого академік заперечив, чи все ж у 1757 р. [Куник 1876]. Так само і Д. Хвольсон на сторінках своєї пізньої роботи пробує окремі камені аналізувати за допомогою календаря [Хвольсон 1884, 348, 357]. Проблема полягає в тому, що караїмський календар, хоча в основі своїй і базується на тих самих принципах, що і єврейський, все ж відрізняється від нього, дати за цими календарями, як правило, не збігаються, так що методика, застосована Д. Хвольсоном, за відсутності необхідного інструменту не могла дати скільки-небудь достовірного результату.

За справу взявся караїмський астроном Юрій (Юфуда) Давидович Кокізов, який до того займався, поміж іншого, і складенням календарних таблиць для караїмських громад різних міст. Як впливає з його ранніх творів, присвячених історії караїмів, він належав до покоління караїмської інтелігенції, яке повністю довіряло А. Фірковичу і його версії караїмської історії. виправдати, очистити добре ім'я А. Фірковича було для нього справою честі [Кокізов 1898, 6–8]. У 1910 р. він, взявши підряд 44 написи з опублікованих у “Сефер Аввней Зіккарон”, що мають повне датування (рік, місяць, день тижня), виявив, що, за винятком двох, вони є аутентичними. На основі своїх розрахунків Кокізов складає і видає у 1912 р. свій караїмський календар, а, точніше, таблиці, які до сьогодні є основою для календарів караїмських громад Східної Європи, і якими можна скористатися для перевірки відповідності епітафій календаря [Кокізов 1912].

У чому проблемність роботи Ю. Кокізова? По-перше, на цвинтарі він не працював, обмежившись знайомством із публікаціями А. Фірковича та Г. Хвольсона, тобто з оригіналами написів не звірявся [Кокізов 1910, 7, 12]. Крім того, існує певний сумнів щодо того, чи могла гіпотетична караїмська громада Криму користуватися обчислювальним календарем взагалі. Відомо, що впродовж перших століть історії караїмського руху в громадах панував принцип *абібу*, тобто рік починався з місяця нісан, і його початок залежав від часу, коли в Палестині знайдуть пророслий ячмінь. Ще в X–XI ст. між караїмами і талмудистами йшли гострі суперечки з календарного питання, і громади, наприклад, Візантії, перейшли до обчислювання календаря за

зразком євреїв-раббіністів лише після, і, скоріш за все, внаслідок Хрестових походів [Anković 1959, 340–341]. Ю. Кокізов розраховував календар, виходячи з принципів та правил, зафіксованих караїмськими авторитетами Візантії та Туреччини, зокрема Еліягу Башиякчі, у XV ст. Без сумніву, обчислення календаря в громаді Візантії застосовувалося і раніше, однак немає ніякої впевненості, чи діяли ті самі правила, які застосовував Е. Башиякчі. До того ж, зважаючи на плюралізм у караїмських громадах, одночасно навіть у межах однієї країни могли застосовуватися кілька методик обчислення, такі випадки фіксуються навіть у Криму у першій половині XIX ст. [Miller 1993, 17–19].

Крім того, лише дванадцять епітафій, наведених Кокізовим, звірені ним за сучасним караїмським календарем [Кокізов 1910, 43]. Решту він пропонує перевіряти за календарем, який називає “давнім календарем східних караїмів” [Кокізов 1910, 43]. Цей календар, як стверджує Ю. Кокізов, посилаючись на працю свого батька та на трактат Еліягу Башиякчі “Аддерет Еліягу”, застосовувався караїмами Сходу і певний час побутував у Криму. Він базується на тих самих засадах, що й караїмський сучасний, за винятком трьох відмінностей: його перший рік є другим роком караїмського сучасного чи єврейського календарів, тобто 3759 до н. е., високосні роки в ньому випадають на 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18 роки 19-річного циклу, перший день місяця обраховується як у євреїв-раббіністів, тобто на день раніше, ніж у караїмів [Кокізов 1910, 7–8]. Чисто технічно перераховувати дати за цим літочисленням нескладно, фактичний збіг його високосних років із високосними роками за звичайним караїмським поряд із тим фактом, що караїмські роки, на відміну від єврейських, мають стабільно однакову кількість днів, уможлиблює використання таблиць Ю. Кокізова для перевірки епітафій також і за цим календарем – поправка робиться на “рік вперед і день назад”.

Застосування цього календаря, натомість, викликає також кілька запитань. Насторожує, з одного боку, обмовка Кокізова-старшого про те, що звернутися до пошуків у літературі календаря, який би міг застосовуватися в Криму в середньовіччі, його спонукали високосні місяці на пам’ятниках, датованих роками, які за звичайним календарем високосними не були. Але ж ця обставина могла виникнути не в результаті використання якогось

особливого календаря, а просто в результаті підробок, отже Кокізов-старший у цьому випадку підганяє умови завдання під результат. Крім того, хоч у деяких регіонах, зокрема в Ірані, караїми дійсно могли почати обчислювати календар раніше, ніж у Візантії, але існування саме календаря, описаного Е. Башиякчі, викликає сумнів у деяких дослідників, які бачать в ньому міф, покликаний виправдати перехід караїмів Візантії на обчислення календаря [Schur 1992, 51–52].

Насправді наведені вище аргументи не знецінюють значення календаря для перевірки епітафій. Навпаки, досвід його застосування до дат епітафій із цвинтаря показав, що він працює дуже добре. Однак, замість виправдання репутації А. Фірковича, календар, у більшості випадків, чітко показує перебиті, “виправлені” дати [Мартин 2010]. При його використанні треба, звичайно ж, пам’ятати про те, що деякі написи могли бути виготовлені фальсифікатором (чи фальсифікаторами) повністю, з “добрим” календарем, також могли мати місце спроби привести день тижня чи число місяця в епітафії з перебитим роком у відповідність із календарем. Також, враховуючи написане вище, треба з великою обережністю ставитися до випадків, коли календар сигналізує про автентичну ранньосередньовічну караїмську епітафію, оскільки публікації останнього десятиліття ставлять питання про те, чи можливо їх знайти в Криму взагалі.

У міжвоєнний період розвідки щодо караїмських епіграфічних пам’яток Криму проводилися в рамках досліджень Державного палацу-музею історії кримських татар у Бахчисараї [Акчораклы 1929, 155]. У післявоєнний період цвинтар досліджували окремі ентузіасти, з досліджень цього періоду, здається, лише одне дійшло до публікації [Бабаликашвили 1986]. Г. Семьоновим та С. Гордиком була проведена топографічна зйомка цвинтаря, з розбивкою на квадрати і присвоєнням надгробкам відповідної нумерації, якою послуговуються більшість сучасних дослідників.

Більшість питань, що ставилися до караїмських епіграфічних пам’яток, ролі А. Фірковича, підробок на цвинтарі і відповідності текстів на каменях текстам, опублікованим А. Фірковичем та Д. Хвольсоном, були вирішені, здається, остаточно, після видання збірки праць, присвячених комплексному дослідженню цвинтаря Чуфут-Кале експедицією інституту Бен-Цві (Єрусалим) у

2008 р. Однак, як часто буває, важко або й зовсім неможливо вичерпати матеріал такої масштабної пам'ятки, чому свідченням є наведені нижче епітафії, зібрані на цвинтарі у 2007 та 2010 рр., що були надруковані А. Фірковичем у збірці “Аввней Зіккарон”, але не знайдені учасниками експедицій інституту Бен-Цві.

D3–20

הציון הזה של מ'
ביכזה בת ר'
אברהם נפתרה יום
ב' כ'א' לסיון שנת
ת'ש'ס'ז' ליצירה
ת'נ'צ'ב'ה'

1. Цей камінь пані
2. Біікче¹ доньки р/ава
3. Абрахама що впокоїлась дня
4. 2-го 21 сівана року
5. 767 від сотворення світу (1007 P.X.).
6. н.д.б.з.у.в.ж

Присутнє виправлення на “алеф” другої літери числа місяця. Враховуючи положення надрядкової позначки, орієнтованої по центру літери, і наявність верхнього і нижнього елементів, “зайвих” для “алефа”, можна стверджувати, що на “алеф” виправлялася літера “бейт”, тобто з 22 на 21. Перевірено за календарем обидва варіанти написання: 21 і 22 сівана. 22 сівана не випадало на понеділок за жодним із календарів ані у 4767, ані у 5367 р., тоді як 21 якраз випадало на понеділок у 4767, а не у 5367 за караїмським календарем Ю. Кокізова. Як всі подібні камені, є очевидною підробкою. У Авраама Фірковича в “Аввней Зіккарон” дата 21 сівана, № каменю 145 [Фиркович 1872, 39].

C4–1

זאת המצבה של צדוק זקן שוער ב'ר'
אליא נ'ע' ונפטר יוס ז' כ'ב' לחדש לכמליו
שנת ת'ת'ט'

1. Це надгробок Чадока старця воротаря с/ина р/ава

¹ У перекладі на російську Д. Гумуша ім'я транслітеровано як “Бікече”, машинопис перекладу “Аввней Зіккарон”, с. 40.

2. Елія н/ехай д/уша б/уде у р/аю і упокоївся у суботу 22 місяця кіслев

3. року 4809 (1048 н. е.)

Камінь вперше опубліковано в книзі А. Фірковича “Сефер Аввней Зіккарон” під номером 207. День тижня і число на камені і в “Сефер Аввней Зіккарон” різні – у мене 22 кіслева, субота, а у А. Фірковича – четвер, 25. Це явна помилка, напис на камені чіткий, в ідеальному стані збереження. У публікації А. Фірковича слово “старець” пропущене [Фіркович 1872, 51]. Той випадок, коли календар не дає відповіді, субота на 22 число місяця кіслев випадає і у 1048, і у 1648 рр.

C4–52

...
זאה... בכ'ר' אליאו הזקן הנדיב נ'ב'ע'
ונפטר ביום ראשון ביום הנחמה שנת
ו'א'ת'ה' ת'בוא אל אבותיך ב' לבריאת ע'

1. ...

2. Це...сина ш/ановного р/ава Елія старця (та мужа?) н/ехай д/уша й/ого б/уде у р/аю²

3. І помер у понеділок дня втішання³

4. (4)806 (І прийдеш ти до батьків своїх) від сотворення світу.

Напис має сколи на початку, під час першої публікації його А. Фірковичем у “Сефер Аввней Зіккарон” під № 239 був частково читабельним перший рядок зі словами “просвіщенний і прозваний...” [Фіркович 1872, 59]. У Фірковича камінь датовано 4852 р., оскільки він підраховує числове значення усіх літер уривка вірша у 4-му рядку, я ж враховую лише ті, над якими стоїть крапка-відмітка. У 4806 р. 10-е ава за караїмським ліком припадає на вівторок, за раввіністичним – на середу і на неділю за давньосхідним. Напис скоріше підробний, але повністю перевірити його неможливо, як і всі камені з датою “віршом”.

D4–51

זאת המצבה של כ'ר' שמואל כהן וזקן
אליה הכהן נ'ע' נפטר יום ז' א' לכמליו
שנת ת'ש'ע'ג' ליצירה ת'נ'ב'ה'

1. Це мацева шановного рава Самуеля коена та старця

² Літери напівстерті.

³ 10 ава, після закінчення поста 9 ава.

2. Сина рава Єлія коена д.н.б.у.р. упокоївся дня 7 (шабат), 1 кіслева

3. Року 4773 (1012 р.х) н.д.б.з.у.в.ж.

Субота не випадає на перше кіслева за жодним із трьох календарів ані 4773 р. за караїмським і випадає у 5373 р. У Фірковича в “Аввней Зіккарон” (№ 152) день тижня в написі п’ятниця – це явна помилка, на камені досить виразний “заїн”, субота, а не “вав” (тобто, 6-й день, п’ятниця), як в “Аввней Зіккарон” [Фіркович 1872, 40]. Календар однозначно показує підробку.

D5–57

זאת המצבה של ר'
יהודה ב'ר' יוסף נפטר
יום ד' כ'ז לתשרי שנת
ת'שנ'ה ליצירה ת'נ'צ'ב'ה'

1. Це надгробок п/ана
2. Єгуди сина пана Йосифа помер
3. дня 4-го (середи) 27 тишрея року
4. 4755 від сотворення світу н.д.б.з.у.в.ж.

Напис опублікований А. Фірковичем в “Сефер Аввней Зіккарон”, № 124 [Фіркович 1872, 38]. Напис підробний, дата збігається тільки з караїмським календарем і тільки у 5355 (1599 н. е.) році.

C6–7

זה הציון של ר' יעקב הקבר ב'ר' מנחם ז'ל'
נפטר יום ג' ה' לתשרי שנת תשסח ליצירה
ת'נ'צ'ב'ה'

1. Камінь цей пана Якова Кабара сина рава Менахема п/ам'ять б/благословенна
2. Що помер дня вівторка, 5-го тішрея, року 4768 від сотворення
3. н.д.б.з.у.в.ж.

Текст епітафії вперше опублікований А. Фірковичем в “Сефер Аввней Зіккарон” під № 147. Ця епітафія теж піддана підробці, і календар показує це так само ясно, як і в попередньому випадку, – 5 тішрея не випадає на вівторок ані за караїмським звичайним, ані за давньосхідним календарем у 4768 р., але випадає за

звичайним караїмським у 5368 р. Дата підробна, справжня дата за цивільним календарем 1608 р.

C6–73

הציון
...ת של...
...שה כהן העלו...נ'ע'
...הכהן ונפתר במר נפש...
בניו מדבר ביןם א' בראש חדש
נחמה שנת ת'ש'ץ' ליצירה ת'נ'צ'ב'ה'

1. Камінь
2. ...цей?...
3. ...Моше? коена “ображеного” ה\эхай ד\уша й\ого б\уде у р\аю...
4. ...коена що помер з гіркою душею...
5. ...про синів своїх говорячи дня неділі, першого місяця
6. втішання (ав) року 4790 від сотворення світу н д.й.б.з.у.в.ж.

Епітафія видана у “Сефер Аввней Зіккарон” під № 173, в книзі вона значно повніша, в надрукованій у 1872 р. епітафії є втрати лише на початку 4-го рядка [Фиркович 1872, 44]. 1 ава випадає у неділю в 4790 р. за караїмським календарем і не випадає у 5390. Календар згідний з датою.

D6–5

וציון הזה של יצחק זקן שוער ב'ר' צדוק זקן
נבחר יום ב' כ'ט' לניסן שנת ת'ש'ע'ג' ליציאה
ת'נ'צ'ב'ה'

1. Камінь цей Іцхака старця привратника сина рава Чадока старця
2. упокоївся дня 2 (понеділок) 29 нісана року 4773 від сотворіння світу
3. н.д.б.з.у.в.ж.

У Фирковича це камінь № 153, але в опублікованому ним тексті епітафії пропущено слово “старець” у першому рядку [Фиркович 1872, 46]. Дата збігається з календарем, 29 нісана за звичайним караїмським календарем припадає на понеділок у 4773 (1013 н. е.). У 5373 – на суботу. Таким чином, дата, вказана на камені, повністю відповідає караїмському календареві. При цьому

ідентичні за формою шрифту і типом надгробки (наприклад, D4–51) датуються XVII ст. Крім того, похований, скоріш за все, згадується в підробній епітафії C6–6. Відповіддю на те, чому цього разу календар зраджує нам, є переробка числа місяця. На фотографії добре видно, що день тижня та число місяця вибиті на камені впритул, зливо, чого ми не бачимо на інших каменях. Скоріш за все, буква між “бейт”, понеділок, і “тет”, “9”, була вибита пізніше. Справжня дата, що збігається з караїмським календарем – понеділок, 9 нісана 5373 р. (1613 р.).

C7–27

...זאת של כר...
ב'כ'ה'ר' ...כמ נ'ע' נפתר ביום
ה' כ'ב' לתדאי שנת ת'ש'צ'ב'
ליצירה ת'נ'צ'ב'ה'

1. ...цей шановного рава...
2. сина шановного вчителя рава *мудрого* д/уша й/ого н/ехай б/уде у р/аю упокоївся дня

3. четверга, 22 тішрея року 4793

4. від сотворення н.д.б.з.у.в.ж

У “Сефер Аввней Зіккарон” цей напис опубліковано під № 179 [Фиркович 1872, 46]. Очевидно, стан збереження надгробка був тоді значно кращим, бо Фіркович наводить імена покійного та його батька, Йосиф та Іцхак. Пам’ятник не відповідає жодному календареві у 4793 р., тоді як у 5393 р. 22 тішрея випадало на вівторок за звичайним караїмським календарем. Отже, календар в цьому випадку вказує на підробку.

D7–37

...הוקם על קבר
מרדכי הזקן ז'ל' בן כ'ר'
שלמה הזקן הנכבר ז'ל' נפטר
יום א' י'ח' לכסליו שנת
ת'ת'נ'ה'

1. ...поставлений на могилі
2. Мордехая старця п/ам’ять б/лагословенна син ш/ановного п/ана

3. Шломо старця п/ам’ять б/лагословенна помер

4. в неділю 18 кіслева року

5. 4858

Епітафія видавалася А. Фірковичем у “Сефер Аввней Зіккарон”, № 226, у публікації присутній повністю перший рядок. Дата на камені не згідна із звичайним караїмським календарем у 4858 р., але збігається за давньосхідним, не збігається у 5458. Від припущення щодо автентичності епітафії застерігає як шрифт, чіткий та читабельний, так і різночитання у даті – сам Фіркович її прочитав як 4828. Чому третю літеру він читав як “каф”, а не “нун” – загадка [Фіркович 1872, 55–56]. Календар показує, що якщо його варіант прочитання дати вірний, дата на камені перебіта з 5428 р.

B10–30

זו קבורת שרה כט...
בת מ' ישועה
הנפטרה בשנת
ת'קפ' ליצרה

1. Це могила Сари Хатун
2. Доньки пана Єшуа
3. Що померла року
4. 4580 творіння.

Епітафія опублікована в “Аввней Зіккарон” під № 48. Одна з епітафій, про які А. Фіркович стверджує, що щодо них треба застосовувати т. з. “старокримську еру”, що на 151 рік відрізняється від звичайної ери “від творіння”. Отож, камінь він датував 669 р. н. е., за звичайним календарем датування відповідало б 820–821 рр. Оскільки в епітафії відсутнє повне датування числа місяця і дня тижня, перевірка за допомогою календаря неможлива. Дан Шапіро відносить подібні епітафії із сусідніх надгробків до XV століття, вважаючи, що до XI століття вони потрапили завдяки різноманітним маніпуляціям із датами на них [Fedorchuk, Shapira 2011, 43–44].

Підсумуємо результати. З 11 наведених вище епітафій у восьми випадках календар з усією очевидністю вказує на подробиці. В одному випадку календар не дає однозначної відповіді, дата епітафії збігається з календарем за обидвома можливими варіантами датування. Це спостерігається в епітафії № С4–1. Зауважимо, що у Ю. Кокізова подібних випадків було два на 44 перевірених ним епітафії. Доводиться констатувати, що подібні збіги зумовлені

фундаментальним недоліком методу. У двох випадках ми спостереігаємо спроби виправити число місяця чи день тижня в епітафіях на такі, що будуть збігатися з календарем – D3–20, D6–5. У цих випадках підробку зраджує календар, вигляд перебитих літер, а також той факт, що написи ідентичні за формою шрифту з написами на сусідніх пам'ятниках, що датовані XVII ст. Так, камінь № D3–20 має своїх “двійників” серед каменів, датованих пізнішими століттями, наприклад, С6–76. Враховуючи розміри міста Чуфут-Кале, в цих випадках доцільно говорити навіть не про стиль чи шрифт, а просто про руку одного майстра, що вирізьбив ці епітафії. Вони не є сумнівними, вони є абсолютно однозначно підробками, які опублікував і, скоріш за все, виготовив Авраам Фіркович. Ще в одному випадку відповідність до календаря простежити неможливо через відсутність повної дати.

Залишається питанням те, хто саме пробував привести датування цих надгробків у відповідність із календарем. Якщо б це був сам А. Фіркович, що самотужки спромігся розрахувати календар, виникає питання: чому він робив такі виправлення вибірково, а не у всіх текстах епітафій на каменях? Якщо ж це робило наступне покоління караїмської інтелігенції, керуючись таблицями Ю. Кокізова, чому дати у версіях проблемних епітафій з “Авней Зіккарон”, як правило, збігаються з календарем, хоча в реальності дата на камені може відрізнитися від опублікованої у 1872? На щастя, спроби таких виправлень календаря легко помітні.

ЛІТЕРАТУРА

Акчораєв О. Старо-Крымские надписи (по раскопкам 1928 г.) // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Т. 3. Симферополь, 1929.

Бабаликашвили Н. И. О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале // Семитологические штудии. Тбилиси, 1986.

Гаркави А. Я. По вопросу о иудейских древностях, найденных Фирковичем в Крыму // Журнал Министерства народного просвещения. Т. СХСII, № 8. Санкт-Петербург, 1877.

Донесение академиком Броссе, Куника, Вельяминова-Зернова о собрании рукописей и других древностей, предложен-

ных гг. Фирковичами в продажу Императорской Публичной библиотеке. Санкт-Петербург, 1869.

[Казас И. И.] Общие заметки о караимах // **Караимская жизнь**. Москва, 1911. № 3–4.

Куник А. Тохтамыш и Фиркович // **Записки Императорской Академии наук. Том XXVII (приложение № 3)**. Т. 3. Санкт-Петербург, 1876.

Кокизов Ю. Д. **44 надгробных памятника из Крыма с караимского кладбища в Чуфут-Кале и тридцать две надписи на памятниках с особенным древним летоисчислением и календарём**. Санкт-Петербург, 1910.

Кокизов Ю. Д. В защиту памяти А. Фирковича // **Караимская жизнь**. Москва, 1911. № 7.

Кокизов Ю. Д. **Караимы: краткий исторический очерк**. Санкт-Петербург, 1898.

Кокизов Ю. Д. **Караимский календарь: на 2200 лет с 4001 по 6200 год по караимскому летоисчислению или с 241 по 2400 год по рождество Христово (иврит)**. Санкт-Петербург, 1912.

Кокизов Ю. Д. Новые доказательства против старых обвинений // **Караимская жизнь**. Москва, 1911. № 1.

Мартин М. М. Караїмська епіграфіка Криму: проблема календаря і верифікація пам'яток // **Українська орієнталістика**. № 4–5, Київ, 2010.

Фиркович А. **Сефер Авнэ-Зикарон (иврит)**. Вильна, 1872.

Хвольсон Д. А. **Сборник еврейских надписей, содержащий надписи из Крыма и надгробные надписи из иных мест в древнем еврейском квадратном шрифте**. Санкт-Петербург, 1884.

Ankori, Zvi. **Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970–1100**. New York, Columbia University Press, 1959.

Chvolson, D. Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim // **Mémoires de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg**. VII sér., T. IX, № 7, 1865.

Ezer M., Shapira, Dan D. Y. Babalikhshvili Inscriptions // Shapira Dan D. Y. (ed.). **The Tombstones of the Cemetery of the Karaite Jews in Çufut-Qual'eh (the Crimea). Report of the Ben-Zvi Institute Expedition (Hebr)**. Jerusalem, 2008.

Ezer M. Some Unique Tombstones and Inscriptions // Shapira Dan D. Y. (ed.). **The Tombstones of the Cemetery of the Karaite**

Jews in Çufut-Qual'eh (the Crimea). Report of the Ben-Zvi Institute Expedition (Hebr). Jerusalem, 2008.

Ezer M. The Gematria Dates on the Crimea Karaite Tombstone Inscriptions // Shapira Dan D. Y., Lasker D. J. (ed.). **Eastern European Karaites in the Last Generations (Hebr).** Jerusalem, 2011.

Fedorchuk A. New findings relating to Hebrew epigraphic sources from the Crimea, with an appendix on the readings in king Joseph's letter // **The World of the Khazars.** Leiden, 2007.

Fedorchuk A., Shapira, Dan D. Y. The Tombstone Inscriptions NN 1–326 from the Book Avnei Zikkaron by Avraham Firkowicz According to their Authentic Texts and with their Real Dates: Preliminary Publications // Shapira D. D. Y., Lasker D. J. (ed.). **Eastern European Karaites in the Last Generations (Hebr).** Jerusalem, 2011.

Harkavy A. Altjudische Denkmaler aus der Krim, mitgeteilt von Abram Firkowitsch // **Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg.** VII série. T. XXIV, No. 1. St.-Petersbourg, 1876.

Philip E. Miller **Karaite separatism in nineteen-century Russia: Josef Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverence.** Cincinnati, 1993.

Magdi, Shamuel. The Karaite Calendar: Sanctification of the New Moon by Sighting // Polliack, Meira Riva (ed) **Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Source.** Leiden – Boston, 2003.

Shapira, Dan D. Y. Chwolsson, Firkowicz, and their Inscriptions // Shapira Dan D. Y. (ed.). **The Tombstones of the Cemetery of the Karaite Jews in Çufut-Qual'eh (the Crimea). Report of the Ben-Zvi Institute Expedition (Hebr).** Jerusalem, 2008.

REFERENCES

Akchorakly O. (1929), “Staro-Krymskiye nadpisi (po raskopkam 1928 g.)”, *Izvestiya Tavricheskogo obshchestva istorii, arkhologii i etnografii*, V. 3, pp. 152–160. (In Russian).

Babalikashvili N. I. (1986), “O neskol'kikh evreyskoyazychnykh karaimskikh epigraficheskikh pamyatnikakh iz Chufut-Kale”, *Semiotologicheskkiye shtudii*, V. 3, pp. 5–12. (In Russian).

Garkavi A. Ya. (1877), “Po voprosu o iudeyskikh drevnostyakh, naydennykh Firkovichem v Krymu”, *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, V. CXCII, No. 8, pp. 98–121. (In Russian).

Doneseniye akademikov Brosse, Kunika, Veliaminova-Zernova o sobranii rukopisey i drugikh drevnostey, predlozhennikh gg. Firkovichami v prodazhu Imperatorskoy Publichnoy biblioteke, (1869). (In Russian).

[Kazas I. I.] (1911), “Obshchiye zametki o karaimakh”, *Karaimskaya zhizn*, № 3–4, pp. 37–71. (In Russian).

Kunik A. (1876), “Tokhtamysh i Firkovich”, *Zapiski Imperatorskoy Akademii nauk*, No. XXVII (add. № 3), V. 3, pp. 5–32. (In Russian).

Kokizov Yu. D. (1910), *44 nadgrobnnykh pamyatnika iz Kryma s karaimskogo kladbishcha v Chufut-Kale i tridtsat dve nadpisi na pamyatnikakh s osobennym drevnim letoischisleniyem i kalendarem*, Sankt-Peterburg. (In Russian).

Kokizov Yu. D. (1911), “V zashchitu pamyati A. Firkovicha”, *Karaimskaya zhizn*, № 7, pp. 52–62. (In Russian).

Kokizov. Yu. D. (1898), *Karaimy: kratkiy istoricheskiy ocherk*. Balashov&C, Sankt-Peterburg. (In Russian).

Kokizov Yu. D. (1912), *Karaimskiy kalendar: na 2200 let s 4001 po 6200 god po karaimskomu letoischisleniyu ili s 241 po 2400 god po rozhdestvo Khristovo*. Lurje I., Sankt-Peterburg. (In Russian).

Kokizov Yu. D. (1911), “Novyye dokazatelstva protiv starykh obvineniy”, *Karaimskaya zhizn*, № 1, pp. 40–53. (In Russian).

Martyn M. M. (2010), “Karaimska epihrafika Krymu: problema kalendaria i veryfikatsiia pamiatok”, *Ukrainska orientalistyka*, № 4–5, pp. 232–247. (In Ukrainian).

Firkovich A. (1872), *Sefer Avne-Zikaron*, Fin&Rosenkranz, Vilna. (In Hebrew).

Khvolson D. A. (1884), *Sbornik evreyskikh nadpisey sodержashchiy nadpisi iz Kryma i nadgrobnnyye nadpisi iz inykh mest v drevnem evreyskom kvadratnom shrifte*. Sankt-Peterburg. (In Russian).

Ankori, Zvi (1959), *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970–1100*. Columbia University Press, New York.

Chvolson D. (1865), “Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim”, *Mémoires de L'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, VII sér., T. IX, № 7. (In German).

Ezer M. and Shapira Dan D. Y. (2008), “Babalikashvili Inscriptions”, *The Tombstones of the Cemetery of the Karaite Jews in Çufut-*

Qual'eh (the Crimea). Report of the Ben-Zvi Institute Expedition, Ben-Zvi Institute, Jerusalem, pp. 182–188. (In Hebrew).

Ezer M. (2008), “Some Unique Tombstones and Inscriptions”, *The Tombstones of the Cemetery of the Karaite Jews in Çufut-Qual'eh (the Crimea). Report of the Ben-Zvi Institute Expedition*, Ben-Zvi Institute, Jerusalem, pp. 144–157. (In Hebrew).

Ezer M. (2011), “The Gematria dates on the Crimea Karaite Tombstone Inscriptions”, *Eastern European Karaites in the Last Generations*, Ben-Zvi Institute, Jerusalem, 2011, pp. 89–96. (In Hebrew).

Fedorchuk A. (2007), “New findings relating to Hebrew epigraphic sources from the Crimea, with an appendix on the readings in king Joseph's letter”, *The World of the Khazars*, Brill, Leiden, pp. 109–122.

Fedorchuk A. and Shapira, Dan D. Y. (2011), “The Tombstone Inscriptions NN 1–326 from the Book Avnei Zikkaron by Avraham Firkowicz According to their Authentic Texts and with their Real Dates: Preliminary Publications”, *Eastern European Karaites in the Last Generations*, Ben-Zvi Institute, Jerusalem, 2011, pp. 36–82. (In Hebrew).

Harkavy A. (1876), “Altjudische Denkmaler aus der Krim, mitgeteilt von Abram Firkowitsch”, *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg*, VII série, T. XXIV, N 1.

Philip E. Miller (1993), *Karaite separatism in nineteen-century Russia: Josef Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance*, Jewish Theological Seminary, Cincinnati.

Magdi, Shamuel (2003). “The Karaite Calendar: Sanctification of the New Moon by Sighting”, *Karaite Judaism: A Guide to Its History and Literary Source*, Brill, Leiden – Boston, pp. 591–629.

Shapira, Dan D. Y. (2008), “Chwolsson, Firkowicz, and their Inscriptions”, *The Tombstones of the Cemetery of the Karaite Jews in Çufut-Qual'eh (the Crimea), Report of the Ben-Zvi Institute Expedition*, Ben-Zvi Institute, Jerusalem, pp. 313–338. (In Hebrew).

М. М. Мартин

НОВІ ЗНАХІДКИ З ЦВИНТАРЯ ЧУФУТ-КАЛЕ (КРИМ)

Історія дослідження епіграфічної спадщини караїмів Криму була пов'язана зі скандалами і обвинуваченнями у подробках з часу перших публікацій у XIX ст. Одразу після того, як вийшла друком книга А. Фірковича “Сефер Авней Зіккарон” (Вільно, 1872), епітафії з цвинтарів

Криму стають предметом гострої полеміки. Ознайомившись із книгою, багато знавців звинуватили А. Фірковича у підробках. Стверджувалося, що він фальсифікував дати середньовічних епітафій, використовуючи надгробки зі значно новішими написами. Для цього він перебивав літери в даті, переважно першу “хей” на “тав”, що задавнювало напис на 600 років. З іншого боку, частина істориків захищали автентичність знахідок Фірковича.

Вчені, заангажовані в цій полеміці по різні боки барикад, як, наприклад, Данило Хвольсон та Арист Кунік, пропонували використовувати караїмський календар для виявлення підробок. Ідея полягала в тому, що повна дата (з днем тижня та числом місяця), з перебитим роком, не буде збігатися з календарем. Але тільки в 1910 р., коли караїмський астроном і палкий захисник А. Фірковича Ю. Кокізов видав свій караїмський календар на 2200 років, інструмент для такої перевірки став доступним.

Останні 15 років були дуже плідними в сфері караїмських студій, повною мірою це стосується також і питань кримської караїмської епіграфіки. Основний корпус епітафій досліджено, і або видано, або підготовлено до видання. Вирішені основні проблеми цієї ділянки досліджень. Однак вичерпати до кінця таку багату рудну жилу, якою є караїмські цвинтарі Криму, важко. Нові знахідки можливі, а календар Кокізова може бути застосований для перевірки дат епітафій. Зазвичай, і календар показує це чорним по білому, перевіряючи епітафії Х–ХІ ст., ми маємо справу з датами, перебитими А. Фірковичем у спосіб, описаний вище.

Ключові слова: цвинтар, надгробки, підробки, А. Фіркович, Ю. Кокізов, Чуфут-Кале

М. Н. Мартын

НОВЫЕ НАХОДКИ С КЛАДБИЩА ЧУФУТ-КАЛЕ (КРЫМ)

История исследования эпиграфического наследия караимов Крыма была связана со скандалами и обвинениями в подделках со времени первых ее публикаций в XIX в. Сразу после того, как была напечатана книга А. Фирковича “Сефер Авней Зикарон” (Вильно, 1872), эпитафии с памятников кладбищ Крыма становятся предметом острой полемики. Ознакомившись с книгой, многие знатоки обвинили А. Фирковича в подделках. Утверждалось, что А. Фиркович фальсифицировал даты эпитафий, используя надгробия со значительно более новыми надписями. Для этого он перебивал литеры в дате, преимущественно первую “хей” на “тав”, что удревняло надпись на 600 лет. С другой стороны, часть историков защищали подлинность находок Фирковича.

Ученые, участвовавшие в этой полемике по разные стороны баррикад, как например Даниил Хвольсон и Арист Куник, предлагали использовать караимский календарь для проверки дат и выявления подделок. Идея состояла в том, что полная дата (с днем недели и числом месяца) с перебитым годом не будет совпадать с календарем. Но только в 1910 г., когда караимский астроном и горячий защитник А. Фирковича Ю. Кокизов опубликовал свой календарь на 2200 лет, инструмент такой проверки стал доступен.

Последние 15 лет были весьма плодотворными в сфере караимских исследований, в полной мере это относится и к вопросам крымской караимской эпиграфики. Основной корпус эпитафий исследован, и либо издан, либо готовится к изданию. Решены главнейшие вопросы этого участка исследований. Однако тяжело исчерпать до конца такую богатую рудную жилу, какой являются караимские кладбища Крыма. Новые находки возможны, а календарь Кокизова может быть применен для проверки дат эпитафий. Обычно, и календарь показывает это черным по белому, проверяя эпитафии X–XI вв. мы имеем дело с датами, перебитыми А. Фирковичем описанным выше способом.

Ключевые слова: кладбище, надгробия, подделки, А. Фиркович, Ю. Кокизов, Чуфут-Кале

Стаття надійшла до редакції 14.03.17